

דיברו חכמים בלשון הבאי?*

חנן גפני**

א. פתח דבר

בין הפרשיות שבהן נשאו ונתנו חכמי ישראל בדורות האחרונים בלטה החקירה בסוגיית "פשוטה של משנה", היינו פענוח משמעותה המקורית של המשנה תוך זניחת הפרשנות שהוצעה לה בתלמוד. בהשראת הלכי רוח רציונליים שצמחו בין כותלי בית המדרש ובהשפעת דפוסי חשיבה ביקורתיים שלהם נחשפו יהודים במסדרונות האקדמיה טענו מלומדים בכל רחבי הפזורה היהודית שהאמוראים החטיאו מפעם לפעם את כוונת המשנה.¹

למותר לציין שחקירת "פשוטה של משנה" שנכרכה בערעור מעמדם וסמכותם של האמוראים העיבה על המסורת ההלכתית הנגזרת מפרשנותם למשנה ובדרך הטבע עוררה תגובות סוערות בחברה היהודית. עבור רבים משלומי אמוני ישראל הייתה הקריאה לעיון מחודש בדברי המשנה לצד התעלמות מפרשנות חכמי התלמוד קריאת תיגר על מהימנות המסורת היהודית, והם מיהרו למחות נמרצות, אך ללא הועיל. העיסוק בפענוח המשנה וזניחת הפרשנות התלמודית הוסיפו להכות שורשים, ואף חכמים שחשו מחויבות להלכה שנתקבלה זה דורות הפכו לשותפים פעילים בו.

תהיות בדבר ערכה של הפרשנות התלמודית למשנה הועלו גם בזיקה לסוגיות שבהן דקדקו האמוראים בכובד ראש בכל תג ותג בדברי התנאים. ואולם חמורים פי כמה היו המקרים שבהם הודה התלמוד שאינו נאמן ללשון המשנה פשוטה כמשמעה, וכי הוא מייחס לה נטייה להפרזה. בכגון אלו גברה מאוד מבוכת החכמים: האומנם לגוזמה בעלמא נתכוונה המשנה? האם אי אפשר לפרש את דברי התנאים כהווייתם בלי לשער שניחנו בקורטוב של דמיון או בחיבה יתרה להפלגה? פולמוס סוער עורר פשרן של שתי משניות שנתפרשו בתלמוד ברוח זו.

* תודתי נתונה לר' אברהם וולפיש שעיין במאמר והחכים אותי בהערותיו.

** אוניברסיטת בן גוריון, קמפוס אילת.

¹ בנושא זה עיין בהרחבה: C. Gafni, "The Emergence of Critical Scholarship on Rabbinic Literature in the Nineteenth Century: Social and Ideological Contexts" (Ph.D. thesis, Harvard University, 2005).

ב. "דיברו חכמים לשון הבאי"

על מנהגם של התנאים להשתעשע בלשון גוזמה הצביע התלמוד בדרך אגב בכמה סוגיות. למשל, בסוגיה בפתח מסכת עירובין, בזיקה לשאלת גובה הקורה הניצבת במבוי, הובאה ברייתא: "מבוי שהוא גבוה מעשרים אמה ימעט, ורבי יהודה מכשיר עד ארבעים וחמשים אמה, ותני בר קפרא: עד מאה". בעניין שיטת בר קפרא קובעת הסוגיה האנונימית: "גוזמא נקט".² כיוצא בזה בזיקה למגרפה, מכילי הנגינה במקדש, ציינה ברייתא כי "עשרה נקבים היו בה, כל אחד מוציא מאה מיני זמר, נמצאת כולה מוציאה אלף מיני זמר". על כך העיר רב נחמן בר יצחק: "מתניתא גוזמא".³

רק בסוגיה אחת זכתה התופעה לדיון שיטתי.⁴ נקודת מוצא לסוגיה שימשה משנה במסכת תמיד העוסקת בפניו הדשן המצטבר על המזבח ומעידה: "תפוח היה באמצע המזבח, פעמים עליו כשלוש מאות כור".⁵ בעקבות הערת רבא שהמניין שנקטה המשנה נאמר על דרך הפלגה ("גוזמא"), נדרש התלמוד לשאלת ההגזמה במקרא ובספרות חז"ל. תחילה ציינה הסוגיה למימרה של ר' אמי כי "דיברה תורה לשון הואי, דיברו נביאים לשון הואי, דיברו חכמים לשון הואי".⁶ בהמשך נזכרו דברי שמואל שהצביע על שתי משניות נוספות שבהן השתמשו חכמים בגוזמה.

המשנה הראשונה מופיעה במסכת מידות, ועניינה תיאור גפן זהב שניצבה בפתח ההיכל, ועליה נהגו לתלות נדבות בדמות גרגרים או אשכולות. לדברי המשנה, "מעשה

² עירובין ב ע"ב. יש לציין שאף בסוגיות אחרות אימץ בר קפרא שיעור דומה. עיין ירושלמי סוכה פ"א ה"א; פ"ה ה"ב; גיטין פ"ג ה"ג, ועוד. ואולם בכל אותם מקורות ארץ-ישראליים לא צוין שמדובר בגוזמה.

³ ערכין יא ע"א. ועיין ביצה ד ע"א: "תניא, אחרים אומרים משום רבי אליעזר: ביצה תאכל היא ואמה. במאי עסקינן? אילימא בתרנגולת העומדת לאכילה – פשיטא דהיא ואמה שריא... רב מרי אמר: גוזמא קתני". יש לציין שהמונחים 'גוזמא' ו'הבאי' נזכרים גם בהקשר של שפה אנושית פשוטה, אך אין עניינם ללשון החכמים שבמשנה. עיין נדרים ג, ב: "נדרי הבאי? אמר קונם אם לא ראיתי בדרך הזה כיוצאי מצרים, אם לא ראיתי נחש כקורת בית הבד"; בבא מציעא קד ע"ב: "ההוא גברא דקבל ארעא מחבריה, אמר: אי מוברנא לה יהיבנא לך אלפא זוזי... כיון דקאמר מילתא תירתא גוזמא בעלמא הוא דקגזים", ועוד. על הנטייה האנושית לגוזמה עיין גם ש' ליברמן, יונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 87 ואילך. על מקור המונח "גוזמה" שעניינו "העברה על המדה הראויה, הגדלת מדת הדברים יותר ממה שהם", כותב א' בן-יהודה במילונו: "אין לעמוד על מוצאה של מילה זו".

⁴ חולין צ ע"ב = תמיד כט ע"א.

⁵ תמיד ב, ב. ועיין ירושלמי שקלים נא ע"ב: "תמן תנינן: פעמים עליו כשלוש מאות כור. רבי יוסי בי רבי בון בשם שמואל: גוזמא".

⁶ בכתבי יד רבים יש חילופים בין "הבאי" ל"הואי" הן במשנה הן בסוגיות התלמודיות הנזכרות להלן. כמו ה"גוזמה" גם מוצאה של המילה "הבאי" איננו נהיר, כפי שציין א' בן יהודה, ערך הבי: "דבר שעבר את הגבול הראוי, גבול האפשרות", ובהערה שם: "ולא נתברר מקורו". בן יהודה עצמו שיער בעקבות אחרים שמוצאה של המילה בערבית, ועניינה שם אבק המתרומם באוויר (וכעין "מגדל הפורח באויר" הרווח בספרות חז"ל). על היחס שבין גוזמה להבאי עיין בפירוש ספר היצירה להרב הנשיא ר"י בר ברזילי הברצלוני, ברלין תרמ"ה, עמ' 28, ושם: "פירוש גוזמא, פירוש לשון הבאי, ודברי הבאי – אחד הוא, כאדם המגדל את הדבר הרבה ומוסיף בגידולו".

היה ונמנו עליה שלש מאות כהנים לפנותה".⁷ דומה שהמניין העצום של הכהנים שנקבה המשנה נראה לו לשמואל חסר יסוד ריאלי, ומכאן הסיק שזו נקטה בלשון גוזמה.

המשנה השנייה מובאת במסכת שקלים ועוסקת בתיאור הפרוכת שבמקדש, בכלל זה מידותיה, אופן הכנתה ודרכי שימורה. כאן נקטה המשנה: "אורכה ארבעים אמה ורוחבה עשרים אמה ומשמונים ושתי ריבוא נעשית, ושתיים עושין בכל שנה, שלוש מאות כהנים מטבילין אותה".⁸ ושוב, מניין הכהנים שנזכר במשנה, הנראה נטול יסוד מציאותי, עורר את האמורא הנזכר לחרוץ שנאמר על דרך ההפלגה. בדברי שמואל חותמת הסוגיה את הדיון בנושא.⁹

ג. "דרך משניות לשנות גוזמא"

הרהורים על אודות דרך התלמוד לפתור את לשון התנאים כגוזמה הביעו כבר הגאונים. עם זה דומה שיומרת האמוראים לפתור את לשון המשנה כך לא התמיהה את הגאונים, ורק דרך יישומה בפועל קשה הייתה בעיניהם: הכיצד החליטו האמוראים איזו מן המשניות נאמרה כגוזמה ואיזו כמשמעה? ביטוי למבוכה זו מוצאים בתשובת רב האי גאון ורב שרירא גאון:

כיוון שחקרו אנשי התלמוד וראו כי לא בדקדוק נאמרו משניות הללו אלא הבאי, גילו כי כן הם. ואשר אמרת מאי שנא הני מדדמי להו? כי באלה פורש בו כך, וכל שפורש בו כך, או שנודע שהוא כך, כענין מגדל הפורח באויר וכיוצא בו הרי הוא כמותו, וכל מה שלא נגלה בו כך אין לומר בו כן.¹⁰

מתשובת הגאונים עולה השערתם שרק כשהייתה לפני האמוראים מסורת מפורשת בדבר או כשלא הצליחו לפתור את לשון המשנה כפשוטה פנו לבאר משנה על דרך גוזמה. ואמנם במקרים מעטים הלכו הגאונים בעקבות האמוראים כשפתרו משניות, ברייתות, ומימרות חסרות פשר כגוזמה בעלמא.¹¹

⁷ מידות ג, ח.

⁸ שקלים ח, ה.

⁹ ועיין במקבילה בירושלמי שקלים נא ע"ב: "בשמונים ושתיים ריבוא היתה נעשית – ר' יצחק בר ביסנא בשם שמואל: גוזמא. תמן תנינן: פעמים עליו כשלוש מאות כור – רבי יוסי בי רבי בון בשם שמואל: גוזמא".

¹⁰ ללשון התשובה עיין הערוך, ערך גזמא. ועיין ח"מ הורוביץ, תורתן של ראשונים, פרנקפורט תרמ"ב, חלק ב, עמ' 44, סימן יא, ופירוש ספר היצירה להרב הנשיא ר"י בר ברזילי הברצלוני, ברלין תרמ"ה, עמ' 26-28.

¹¹ תשובות הגאונים, ליק תרכ"ד, סימן כו, בתשובת רב האי גאון: "ששאלת במה שאמרו (סוטה לו ע"ב) 'ויצתה שכבת זרע מבין צפרני ידיו', מהו לשכבת זרע אצל הצפרנים? לשון הבאי הוא, ולא בדקדוק, כענין 'ערים גדולות ובצורות בשמים', וכדאמר ר' אמי לענין גפן, ותפוח, ופרכת. והכי קאמר: כל מקום שמצאה שכבת זרע מקום להתפזר ולצאת נפורה ויצאה משם". ועיין עוד בתשובת רב האי גאון בזיקה לתענית ד ע"ב, שהובאה באוצר הגאונים למסכת תענית, חלק

גם בספרות הראשונים לא נרשמה תמורה ניכרת ביחס לגזומה שבמשנה. גם הם קיבלו את השקפת האמוראים, ש"דרך משניות לשנות גוזמא",¹² וגם הם ניסו לפרש משניות,¹³ ברייתות¹⁴ ובעיקר מימרות של האמוראים כגוזמה בעלמא, וכפי שהפליגו לשער "כי בתלמוד ימצא הבאי לאין מספר".¹⁵ השימוש במונח "גוזמא" רווח בעיקר בזיקה לכמויות ומספרים הנראים מופרזים,¹⁶ בכלל זה מניין "שלש מאות".¹⁷

ד. "הבאי שלהן צריכה לימוד"

קולות גמגום, ולו כמוסים, נגד השימוש בגוזמה שייחסו האמוראים לחכמי המשנה נשמעו רק בשלהי ימי הביניים, ומוצאם ביצירה האיטלקית של המאה ה-16. דיון בסיסי בעניין הגוזמה הציע ר' עזריה מן האדומים (1512-1578) בחיבורו הנודע "מאור עינים", שהיה יעד לחצי ביקורתם של רבים מחכמי דורו, ובראשם ר' יוסף קארו. ואולם ר' עזריה מן האדומים לא ראה לערער על טענת התלמוד שלעתים נקטו התנאים לשון גוזמה ואף הציע ליישם עיקרון זה בזיקה למקורות תנאיים שלא נזכרו בתלמוד.¹⁸ הראשון שהסתייג מן הניסיון לייחס לתנאים שימוש בגוזמה היה דווקא ר'

התשובות, עמ' 7, ושם: "ודקאמר בעשרים וארבע בלשון הבאי וגוזמא". ועיין עוד: נ' דנציג, "שלש מאות" וראשית התפתחותו של מנין המצוות, סיני פג (תשל"ח), עמ' קנג-קנח.

¹² רש"י ערכין יא ע"א, ד"ה מתניתא גוזמא.

¹³ עיין, בין השאר, חידושי הריטב"א לראש השנה כה ע"ב: "ראוהו ב"ד וכל ישראל" (במשנת ראש השנה ג, א) לאו דוקא, אלא גוזמא בעלמא; חידושי הריטב"א למכות ז ע"א: "ולכך אמר שלא היה אדם נהרג מעולם" (במשנת מכות א, ע), ודרך גוזמא אמרו כן; ועוד.

¹⁴ חידושי הריטב"א לפסחים מט ע"ב: "עם הארץ מותר לנחרו ביום הכיפורים... והנכון שדיברו חכמים לשון הבאי וגוזמא"; שו"ת תשב"ץ חלק ג סימן קכ: "ומה שזכר בביתא (פסחים עט ע"ב) 'מכריע את העולם' אמרינן בגמרא מכריע את הצבור, אלא שלשון הבריתא הוא דרך גוזמא, כלומר איך אפשר שיחיד מכריע את העולם אם הוא מחצה על מחצה, והכונה היא על הצבור, הוא קהל ישראל העושים את הפסח". אגב, דומה כי "עולם" במשמעות "ציבור" עשוי להיות פשט המילה, ועל כל פנים במקרה זה אין צורך להזדקק לענייני גוזמה. תודתי נתונה לפרופ' שמא פרידמן שהעיר לי על כך.

¹⁵ עיין במאמר ר' אברהם בן הרמב"ם על אודות דרשות חז"ל, הנדפס במבוא לספר עין יעקב (בתרגום מערבית ללשון הקודש), ושם על אודות "מעשיות שאירעו בעולם כמו שנכתבו אלא שדברו בהם לשון הבאי לדעתם". ועיין עוד: מ' שוורץ (מהדיר), מורה נבוכים לרמב"ם, ירושלים תשס"ג, חלק ב, פרק מז (=כרך א, עמ' 419-421), בעניין הגוזמה במקרא.

¹⁶ עיין, למשל, בזיקה לאגדת יוסף מוקיר שבת, בשבת קיט ע"א: "אשכח ביה מרגניתא, זבניה בתליסר עיליתא דדינרי דדהבא", וברש"י שם: "תריסר עיליתי דדינרי – עליות מלאות דינרי זהב, וגוזמא בעלמא הוא, כלומר: הון עתק מאד, כך פירש רבינו הלוי". ועיין עוד תוס' ברכות כ ע"א, ד"ה תליסר.

¹⁷ פסחים קיט ע"א: "אמר רבי לוי: משאוי שלש מאות פרדות לבנות היו מפתחות בית גנזיו של קרח", וברשב"ם שם: "משאוי שלש מאות לאו דווקא, וכן כל שלש מאות בש"ס".

¹⁸ ר' עזריה מן האדומים, אמרי בינה, פרק כ, בתוך: הנ"ל, מאור עינים, מהדורת וילנא תרכ"ו, עמ' 236-237, ושם: "סך זה של שלש מאות הנזכרים הוא מורגל מאוד אצל חכמינו על דרך ההפלה". אגב, נגד דבריו אלו יצא בקצף רב המהר"ל מפראג (1520-1609), בספרו "באר הגולה", ירושלים תשל"א, עמ' קמא, ושם: "וזה האיש בהגיעו לזה המאמר היה מכה ומרפא ברק

מנחם עזריה מפאנו (הרמ"ע מפאנו, 1548-1620), דמות קונבנציונלית יותר ביהדות איטליה של אותם ימים.¹⁹

יש להדגיש, הסתייגותו של הרמ"ע לא נבעה מניסיון להמעט בערכה של הפרשנות התלמודית. הרמ"ע, שהשקיע את רוב מרצו בתורת הנסתר, לא פקפק לרגע בכישוריהם האינטלקטואליים של האמוראים. ואולם מתוך הערצה מופלגת לחכמי המשנה התקשה הרמ"ע לקבל את הטענה שנקטו לשון הבאי בעלמא ולא שקלו בפלס את מילותיהם, שהרי אפילו "שיחתן של תלמידי חכמים צריכה לימוד", כל שכן הלכותיהם. מתוך תפיסה שמרנית זו חתר הרמ"ע לפרש את לשון המשנה כפשוטה ובה בעת להותיר מקום לטענת התלמוד שהמשנה נאמרה בדרך גוזמה.

בתשובתו נזקק הרמ"ע לשלוש המשניות הנזכרות בעניין התפוח, הגפן והפרוכת. הרמ"ע שיער שלמספרים שנקבו התנאים במשניות אלה נודעה משמעות כלשהי, אף שצדקו האמוראים בקבעם שנאמרו בדרך גוזמה. כך למשל, הרמ"ע הסביר שלא נדרשו בפועל 300 כוהנים לטבול את הפרוכת, אך אפשר ש"היו מתקבצים לראות טבילתה משום חיבוב מצוה", ודרך גוזמה נקטה המשנה ואמרה שכולם השתתפו בטבילתה. כיוצא בזה ייתכן שאירע מקרה וביום מן הימים רבו המתנדבים שהשתתפו בפיוני הגפן של זהב, ורק בסתימת לשון המשנה שממנה השתמע שמדובר במנהג של קבע היה משום הגזמה. על גישת הרמ"ע שיש לחתור אחר פשר לשון המשנה גם בעת שנקטה לשון גוזמה העידה חתימת תשובתו: "הנה ב'רכו א'ת י'הו"ה – ראשי תיבות הבא"י, שאין בדבריהם דבר בטל אלא ודאי שיחתן, והיינו הבאי שלהן, צריכה למוד בלי ספק".²⁰

ה. "להבין הגוזמא בפשט"

בנימה שונה מזו שהשמיע הרמ"ע מפאנו ניגש כעבור שנים לדון בסוגיית הגוזמה ר' יעקב צבי עמדן (היעב"ץ, 1697-1776). אם קודמו, הרמ"ע מפאנו, נזעק לבאר את דברי התנאים מתוך תפיסה מיסטית למחצה שקידשה כל תג בלשונם, הרי היעב"ץ פנה לדון במשנה כמדקדק קפדן החש צורך לעמוד על כוונת החיבור תוך היצמדות למשמעותו המילולית. נטייה זו הובילה את היעב"ץ לגלות מפעם לפעם הסתייגות רמוזה מפירושי התלמוד למשנה שנאמרו בדרך פלפול וחידוד גרידא ונראו סוטים מפשט לשון המשנה. ברוח זו ציין בחיבורו "לחם שמים" על המשנה:

תפל, לומר שדברו חכמים דרך גוזמא, ואין זה גוזמא רק דברי חכמה גדולה... כי זה האיש הוציא מפיו דברים נגד קדושים עליונים, ולא הבין פשט דבריהם". על ר' עזריה מן האדומים וחיבורו עיין ר' בונפיל, כתבי עזריה מן האדומים, ירושלים תשנ"א, עמ' 11-129, ושם על אודות תגובות בני זמנו לחיבור.

¹⁹ שו"ת רמ"ע מפאנו, סימן עג. על ר' מנחם עזריה מפאנו עיין י"א וואידיסלאווסקי, תולדות ר' מנחם עזריה מפאנו, פיעטרקוב תרס"ד, ושם על אודות דרכו לפרש דברי הגמרא שלא כפירושי הראשונים (סטייה מדברי הגמרא בפירושי למשנה לא נזכרה).

²⁰ שם. בזיקה למניין "שלוש מאות כור" שנזכר בזיקה לתפוח הדשן טען הרמ"ע שהתנאים חתרו ללמדנו מהו השיעור המקסימלי של הדשן שאפשר להניח על המזבח בלי שייפגע סדר העבודה התקין, הגם שמציאות זו לא התגשמה בפועל, ולכן "גוזמא או הבאי קרינן ליה".

ואני בעניי הכינותי את לבבי בכל כיוצא בזה לבאר לשון התנא כפי היכולת על פי משמע פשוטו כל שאפשר לקרבו בימינה של תורה... כי לא דבר ריק הוא, אפילו במקום שהתלמוד אומר בפירוש להוסיף או לגרוע בה, צריך לבקש טעם גירסת התנא שלא שנאה כתקנה... וכל שכן במקום ששתקו בעלי התלמוד אחר שזכות הוא לאדם להשתדל בהבנת לשון המשנה כפשוטו, בלי יתרון או חסרון!²¹

ברוח ביקורתית פנה היעב"ץ לדון גם במכלול המשניות שעליהן חרץ התלמוד שנאמרו בדרך הבאי וגוזמה.²² כבר בפתח דבריו ציין: "עם שכבר אמר על זה בגמרא גוזמא, נראה לי שאינו דבר בדוי לגמרי, חס וחלילה". למרות הצהרתו הזרמטית נמנע היעב"ץ מלהתנער לחלוטין מדברי התלמוד. כמו הרמ"ע ניסה גם הוא להמציא פשר למניין שנקבה המשנה ובה בעת להבהיר מדוע טענו האמוראים שהמשנה נקטה לשון גוזמה. היעב"ץ נזקק רק למשנה במסכת מידות בעניין גפן הזהב. היעב"ץ שיער שלפינוי הגפן נדרשו, כפי שנקבה המשנה במדויק, 300 כהנים. עם זה הם לא נדרשו לפנות את הגפן בפעולה משותפת אלא רק נתחלפו זה עם זה. מכאן שדייקה המשנה במניין הכהנים שהזכירה, ורק ברושם המטעה שהותירה שפעלו יחדיו היה משום גוזמה. מעודד מהצלחתו ליישב את המשנה הנידונה קרא היעב"ץ:

כן צריך לבאר כל הגוזמאות שנזכרו בכתוב ובמשנה, חלילה למקראי קודש וללשון חז"ל משפת שקר, ודעת לנכון נקל להבין הגוזמא בפשט על ידי העברה, עם היות בו גם בחינה מיוחדת אמיתית לעצמה.

ואכן, בעקבות היעב"ץ נעשו ניסיונות נוספים לפתור את לשון המשנה כהווייתה. בניגוד לו הרהיבו בני הדורות הבאים אחריו להתנער לחלוטין מדברי התלמוד.

²¹ ר' יעקב בן צבי עמזן (יעב"ץ), לחם שמים לברכות ה, ד (ועיין גם בשו"ת שאילת יעב"ץ, סימן נד: "ראיתי ונתון אל ליבי בכמה מקומות כיוצא בזה להעמיד לשון המשנה על מכונו וליישבו כהווייתו ועלתה בידי תודה לאל"; הנ"ל, ספר מור וקציעה על טור ובית יוסף, מכון ירושלים תשנ"ו, סימן קכח, עמ' קמט). ועיין לחם שמים לשבת כג, ג; יומא ד, ג; ביצה א, ב. כבר בהקדמה לספרו רמז לצורך לחתור לפשט המשנה, אף נגד פירושי הקדמונים, אך שם סייג: "הבאים אחר חתימת חזון התלמוד". ראוי לציון בעניין זה מכתב ששלח משה מנדלסון ליעב"ץ בשנת 1769, ובו סיפר על התלהבותו מן חיבור "לחם שמים". עיין: M. Mendelssohn, *Gesammelte Schriften*, Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog), Stuttgart Bad Cannstatt 1974, Band 19, S. 130-131, ושם: "והנה בימי החג העבר שקדתי על חיבורו לחם שמים יום יום, כי תורתו שעשועי, ואם בער אני ולא למדתי חכמה, הנה אהבת האמת והאמונה בוערת בעצמותי מאז ידעתי בין ימיני לשמאלי, ונפשי קצה בפלפולי וקלקולי רוב החכמים בעיניהם".

²² יעב"ץ, לחם שמים למדות ג, ג, ובהגהות וחיידושים ליעב"ץ על מסכת תמיד כט ע"א, שנדפסו בש"ס וילנא.

ו. "אם באת הלכה תחת ידיך ואין אתה יודע מה טיבה – אל תפליגנה לדבר אחר" חשיפתם של חכמי ישראל בעת החזרזה לדפוס חשיבה ביקורתיים חוללה תפנית חשובה בחקר ספרות חז"ל. כאן התרחב קורפוס המקורות שעמד לרשות החכמים, העמיקה הכרת תהליך ההתהוות והמסירה הנפתל של המקורות, והתעצמה השאיפה לעמוד על פשרן המקורי של המקורות אף לא באספקלריה של הפרשנות הקלאסית. תמורות בולטות נרשמו גם בחקר המשנה. באמצעות השוואת המשנה למקבילותיה ביצירות אחרות של התנאים ומתוך רגישות למעקשים בנוסח המשנה שנתהוו במהלך מסירתה ניסו חכמים לפענח משניות רבות בהזניחם את הפרשנות התלמודית שהוצעה להם. גורל דומה פקד גם את המשניות בעניין הפרוכת והגפן, שעליהם גזרו האמוראים שנאמרו בדרך הבאי וגוזמה.

למותר לציין שלא כל החכמים היו שותפים לניסיון לקעקע את הפרשנות התלמודית לאותן משניות. זאת ועוד, בין החכמים היו שגייסו את רגישותם הלשונית ובקיאותם המפליגה דווקא כדי לבסס את טענת התלמוד שהנטייה לגוזמה, בייחוד בשימוש במניין "שלוש מאות", הינה תופעה רווחת בספרות חז"ל בכלל ובמשנה בפרט. למשל, ברוח זו קבע אייזיק הירש וייס (1815-1905), מן הידועים שבחוקרי ספרות חז"ל במאה ה-19, בספר שהקדיש ללשון המשנה: "הגוזמא היא אחת מן התכונות המצויות הרבה במשנה... וגם תמצא בדבריהם כמה מספרים האמורים בדרך גוזמא... ומזה העניין גם ההפלגה במספר שלש מאות".²³

ואולם, לעומת אלו שהוסיפו לדבוק בפירוש האמוראים למשניות הנזכרות, היו שניגשו לפרש את דברי המשנה בדרך מקורית כשהם נצמדים למשמעותן המילולית של אותן המשניות. בציינם למליצתו הנודעת של ר' יוחנן "אם באת הלכה תחת ידיך, ואין אתה יודע מה טיבה, אל תפליגנה לדבר אחר" סברו הללו שראוי לנסות ולהמציא פשר ללשון המשנה ולהימנע מלייחס לה נטיות מפוקפקות של גוזמה.²⁴ בעיני אלו התבטאה הגישה הביקורתית בראש ובראשונה בנאמנות מלאה ללשון הדובר. בהנחה שהתנאים הרגילו על לשונם דרכי הפלגה למיניהן הכרוכות בהזנחת משמעות דבריהם המילולית ראו משום פגיעה בערכי הביקורת ועל כן נמנעו ממנה כל אימת שעלה

²³ א"ה וייס, משפט לשון המשנה, וינה תרכ"ז, עמ' 55, וכמוהו רבים מחכמי המאה ה-19, ובהם רזיאל (?), "דברי חכמים וחידותם", ציון א (תר"א), עמ' 6-9; יו"ט ליפמן צונץ, תולדות רש"י, ווארשא תרכ"ב, דף כא ע"א-ע"ב, בהערת שמשון בלוך (1784-1855); מ"א שאצקעס (1825-1899), ספר המפתח, חלק א, ווארשא 1866, ט ע"א ("ואחרי אשר חז"ל בעצמם לא כיסו ממנו וגלו הסוד אשר המספר שלש מאות הוא מלשונות של הבאי, יש לנו להביט עליו בעין חשד בכל מקום אשר נפגשהו"), ועוד.

²⁴ הירש-מנדל פיניליש (של"ש, 1806-1870), דרכה של תורה, וינה 1861, בתחתית עמוד השער: "אם באת תחת ידיך הלכה ואין אתה יודע מה טיבה אל תפליגנה – תרחיקנה ותוציאנה מפשוטה – לדבר אחר", על פי ירושלמי פאה ב, ד, יז ע"א. חיבורו של פיניליש הוקדש רובו ככולו לשחזור פשט המשנה, תוך התנערות מפירושי האמוראים "שהוציאוה מידי פשוטה ודרשוה בדרכים רחוקים" (שם).

בידם. אף שלא ערערו על קיומה של גוזמה בלשון התנאים והאמוראים מכול וכול, שיערו הללו שאפשר להמציא פשר מילולי למשניות בשקלים ובמידות.

כמו בתחומים אחרים במחקר הביקורתי של ספרות חז"ל סימן גם כאן הגאון ר' אליהו מווילנא (הגר"א, 1720-1797) נקודת מפנה חשובה. ידועה במיוחד הקביעה שיוחסה להגר"א, כי "המשנה נדרש בפשט ודרש",²⁵ אשר בזכותה נתכנה "אבי ביקורת התלמוד".²⁶ מתוך מסורת זו, שרגלה האחת בעולם המסורת והאחרת בגבול הביקורת, עלה שבדומה למקרא ניתן להציע גם למשנה פירושים על דרך ה'פשט', אף אם הם סותרים את ה'דרש' של התלמוד.²⁷ ואמנם, בניסיון לפתור את לשון המשנה כהווייתה ההין הגר"א עוד בשלהי המאה ה-18 להעלות פירוש אלטרנטיבי לאחת המשניות שעליה קבע התלמוד שנאמרה בדרך "גוזמא".

הערתו של הגר"א נגעה למשנת שקלים בעניין הפרוכת. באורח מפתיע טען הגר"א שמניין 300 הכוהנים שנדרשו לטבילת הפרוכת לא העיד על נטייה תנאית להפרזה אלא על חישוב מדויק. מידות הפרוכת שנזכרו במשנה זו עצמה (40 אמה אורך ו-20 אמה רוחב) מורות שהיקף הפרוכת היה 120 אמה. שיעור אמת כלי המקדש היה חמישה טפחים, לפיכך היה היקף הפרוכת כולו 600 טפחים. מכאן הסיק הגר"א שאכן נזקקו ל-300 כוהנים בעת טבילתה, כשכל כוהן אוחז טפה של הפרוכת בכל אחת מידיו!²⁸

קשה לדעת באלו נסיבות הציע הגר"א את פירושו החדשני למשנת שקלים והיאך הצדיק את התנעורתו מדברי התלמוד בהקשר ספציפי זה. כמו מסורות אחרות שנקשרו בגר"א גם פרשנות זו הופיעה בדפוס במגוון אכסניות ספרותיות רק במהלך המאה ה-19, לאחר פטירתו.²⁹ עיון בחיבורים האלה מעלה שפירושו של הגר"א עורר רושם רב בקרב תלמידיו אך גם היה פלא עצום בעיני מקצתם. הכיצד התיימר הגר"א לחלוק על פירוש התלמוד למשנה או על הקביעה שזו נאמרה כ"גוזמא" בעלמא? האם יש בניסיון לפרנס את לשון המשנה כהווייתה, מרשים ככל שיהיה, משום הצדקה להזנחה של דברי התלמוד? כפי שניסח זאת אחד מהם – "כאשר זר להאמין על הגאון מווילנא

²⁵ ר' בנימין ריבלין, ספר גביעי גביע הכסף, שקלאו תקס"ד, דף כג ע"ב. על ר' בנימין ריבלין, עיין: רש"י פין, קריה נאמנה, וילנא תרע"ה, עמ' 271-273: "היה שמח וטוב לב מקבל כל אדם באהבה, משמחו בסיפוריו הנעימים מגדולי ישראל, ובייחוד מרבו הגאון החסיד רבינו אליהו זצ"ל", ובכל פעם בהזכירו היה נרעד ונפחד".

²⁶ א"ה וייס, "ראשית צמיחת ההשכלה ברוסיה", בתוך: ממזרח ומערב א (וינה, תרנ"ד), עמ' 9.
²⁷ ח' גפני, "פשט ודרש במשנה – לגלגוליה של מסורת מבית מדרשו של הגר"א", סידרא כב (תשס"ז), עמ' 5-19. בהסתמכו על המונחים "פשט" ו"דרש" נזקק הגר"א לדפוס חשיבה מסורתיים מוכרים שקנו להם אחיזה במסורת היהודית זה מכבר. בה בעת בהחלתם של מושגים אלו גם ביחס ליצירה אנושית דוגמת המשנה היה חידוש ניכר שגילה קורטוב של גישה ביקורתית מצד הגר"א.

²⁸ אגב, הצעתו של הגר"א בפירוש המשנה בשקלים, קוסמת ככל שתהיה, נראית דחוקה למדי גם בצד המציאותי. האומנם יוכלו 300 כוהנים לשאת את הפרוכת בעת ובעונה אחת כשידיהם סמוכות זו לזו?

²⁹ עיין, למשל, ח"ה ערזאהן (מלקט), ספר קול אליהו, פיעטרקוב תרס"ה, עמ' כז, ועוד בהערות להלן.

כי נעלם מכבודו גמרא מפורשת, גם כן זר לראות איך בא לחלוק על התלמוד!³⁰ בהשערות מופלגות ניסו הללו ליישב את תעוזתו המופרות של הגר"א שהתעלם מקביעת התלמוד שהמשנה נקטה לשון גוזמה.³¹ המחשבה שאפשר לערער על תוקף הפירוש התלמודי, אף אם זנח את פשטות לשון המשנה, כלל לא עלתה על דעתם. ואולם הגר"א לא היה היחיד שחתר לבאר את המשנה בשקלים כפשוטה בלי להזדקק לגוזמאות למיניהן. מרחיקת לכת לא פחות הייתה טענתו של אליהו ברד"ח (1793-1864), דודו ואיש שיחו של אחד מעמודי התווך של "חכמת ישראל", ר' שלמה יהודה רפפורט (שי"ר).³² כמו שי"ר, שהצהיר לא פעם כי "יש לנו לפרש פירוש אחר במשנה ממה שיפרשו חז"ל",³³ לא היסס גם ברד"ח מלהתנער מפירוש האמוראים למשנה בשקלים ואף מלהציגו כמוטעה מיסודו ("לחנם נדחקו בגמרא"). שלא כהצעת הגר"א, פירושו המקורי של ברד"ח נשען על עיון בגלגולי הנוסח של המשנה. לדבריו, נוסח משנה זו נשתבש עוד בימי האמוראים, ובשל כך כשלו בביאורה. יסוד להשערתו שהופיעה בגיליון העיתון "המגיד" ב-1864 מצא ברד"ח במדרש שמות רבה, שבו צוטטה משנת שקלים בעניין הפרוכת: "ושנו רבותינו: פרוכת היה עוביו טפח ועל ע"ב

³⁰ משה אהרן שאצקעס (1825-1899), ספר המפתח, חלק ב, ווארשא 1869, דף פא ע"ב-פג ע"א. ועיין ר' ישראל ליפשיץ (1780-1862), תפארת ישראל לשקלים ח, ה: "תמיהני, הרי בש"ס אמרינן בפירוש דברי גוזמא?!" יש לציין שבין תלמידי הגר"א היו גם שאימצו את גישתו הנזכרת ולא היססו להעלות פירושים חלופיים למשנה שלא ברוח התלמוד, ולעתים אף שלא כהלכה המקובלת. לסוגיה זו עיין במאמרי הנזכר בהערה לעיל.

³¹ היו שטענו שלשיטת הגר"א נתכוונה המשנה ללמד שבצד התיאורטי יש היגיון במניין 300 הכהנים הנזכר בזיקה לטבילת הפרוכת, אף שבפועל לא נהגו כהנים כה רבים להשתתף במעשה כמשתמע מלשון המשנה, ולכן נקטה הסוגיה התלמודית שמדובר ב"גוזמא". עיין ר' ברוך יצחק ליפשיץ (=אב"י, בנו של ר' ישראל ליפשיץ), ב"תפארת ישראל" שם: "דכוונת הגאון רק שהמספר של ג' מאות הוא מכוון באופן נפלא אל מציאות הדבר, ועל כן היה באפשר בפעם מן הפעמים שיהיה כן, לא שבאמת היה תמיד כן כנראה מלשון המשנה, שעל זה אמרה הגמרא גוזמא", וכיוצא בזה מ"א שאצקעס, לעיל הערה 30, שם: "לכן אני אומר כי הוא בשכלו הזך רצה להראות היכולת והאפשרות בזה המספר דווקא בפי התנא, כי אף בלשון של הבאי וגוזמא ראוי לבעל הלשון לקלוע במספרו המופלג". אחרים טענו שה"גוזמא" הנזכרת בגמרא נגעה לא למניין הכהנים שהשתתפו בטבילת הפרוכת אלא למניין החוטאים שמהם נטוטה. עיין ר' יוסף שאול נתנזון (1810-1875), שו"ת שואל ומשיב, מהדורא תליתאה, חלק ג, תשובה נב, וכיוצא בו בספר קול אליהו (בהערה לעיל). מפולפל במיוחד התירוץ של ר' חנוך זונדל מביאליסטוק (נפטר ב-1859), פירוש ענף יוסף לעין יעקב, חולין צ ע"ב: "לפי שבקרנות לא יכולו שני כהנים לתפוס, וזהו שנחסר מהשלש מאות כהנים, ועל מעט זה אמר גוזמא קתני שלש מאות כהנים".

³² עיין: א' ברד"ח, ספר מעריך המערכות, וינה 1868, ובהקדמה תולדות חיי המחבר, שכתב מאיר הלוי לעטעריס. במסגרת זו ציין הלה: "עם בן אחותו זה (=שי"ר, ח"ג) קרא ושנה ולמד תורה בימי בחורותיו כל ימי שבתו בעיר מולדתו, וה' הצליח דרכו כי אליהו היה אחד ממשכילי ארץ גאליציען, אשר תורה וחכמה משולבות אשה אל אחותה שמו קן למו בקרב לבו".

³³ עיין בהערת שי"ר למאמרו של יש"ר, כרם חמד ז (תר"ג), עמ' 114, וכן: י"ה שור, "דבר בעתו", החלוץ ה (תר"כ), עמ' 48-49.

נירים נארגת ולא היה בה קשר ושתים עושים בכל שנה ושנה כהנים מטבילין אותה".³⁴

ברד"ח שיער, שגרסת המשנה הרווחת "ושתים עושין בכל שנה ושלוש מאות כהנים מטבילין אותה" לא הייתה אלא פענוח מוטעה של צורת הקיצור: "בכל שנה וש' כהנים מטבילין אותה". במקום לפתור את הקיצור "בכל שנה ושנה", וכפי שהובא במדרש, היו שפענחו בשוגג "בכל שנה, ושלוש מאות", בהניחם שהשי"ן מציינת ערך מספרי, היינו 300. מכאן צמחו ההנחה המוטעית שלטבילת הפרוכת נחוצים היו 300 כוהנים והמסקנה חסרת היסוד שהמשנה בחרה בדרך גוזמה.³⁵

ייאמר שגורלה של השערה זו לא שפר מגורל פירושו של הגר"א ואף היה גרוע ממנו. אם נגד פירושו ה"חתרני" של הגר"א נזהרו רבים מלחוות את דעתם בשל ההערצה המופלגת שזכה לה הגר"א, הרי על דברי המשכיל ברד"ח, שהראה במפורש את שגגת האמוראים, לא ניאותרו להבליג. גם הפעם עמדה היומרה לסטות מדברי התלמוד בפירוש המשנה אפילו מתוך ניסיון לפתור את לשונה כפשוטה במרכז הביקורת. זמן קצר לאחר שנתפרסם מאמרו של ברד"ח נדפסו באותו עיתון שני מאמרי תגובה לדבריו.

מימון עבו, בעל התגובה האחת, אימץ נימה מתונה למדי ("מסתמא וש' שנמצא כתוב הוא ג' מאות, כי היכי דלא לישווניהו לכולהו רבנן טועים בדבר משנה חס וחלילה") ונמנע מלחרף את ברד"ח בריש גלי.³⁶ דרך אחרת נקט רעהו ר' רפאל נטע רבינוביץ (1888-1835), שנודע לימים בזכות "דקדוקי סופרים" שלו. בשפה חריפה גידף את ברד"ח אשר הרהיב "לדבר תועה על חכמינו בעלי התלמוד" ואשר "עד שהוא בודק בשגגות חכמינו ז"ל הנקיים מכל סיג ומזוקקים שבעתים יבדוק בטעותו". באותה עת היה רבינוביץ ספון בספרייה במינכן, רכון על כתבי יד עלומים של התלמוד ושל המדרשים. בהסתמך על עיונו בעדי הנוסח ובדפוסים עתיקים של המדרש העיד: "אני ביקרתי בכל המדרשים הנמצאים פה בביבליטעהק... ובכולם ישנם 'היו עושים בכל שנה וש' כהנים". להשערתו המופלגת של ברד"ח, טען רבינוביץ, לא נמצא יסוד

³⁴ שמות רבה, פרשה ג, ד. יש לציין שבדפוס וילנא הגרסה היא "בכל שנה ושנה, וש' כהנים", וכדלהלן. מסורת זו על הפרוכת מופיעה גם במדרש במדבר רבה, פרשה ד; תנחומא ישן לפרשת ויקהל, סימן ז, ובכולן: "ושלש מאות כהנים נושאין אותה", וכדלהלן. בעייתית מזו היא הנוסחה המופיעה בכמה מכתבי היד במדרש תנחומא של בובר, פרשת ויקהל, סימן י: "ושני כהנים", הנראית כפיענוח שגוי של הקיצור 'וש', ועיין הערת בובר שם.

³⁵ א' ברד"ח, "מפורש ושום שכל", המגיד ח (תרכ"ד), גליון 9, עמ' 70-71. יש לציין שבאותה שנה העלה השערה דומה גם יחיאל-מיכל זאבאלדאווסקי (1869-1804), "בית ועד לחכמים", הנשר ח (תרכ"ד), גליון 7, עמ' 28. אכן, שלא כברד"ח, זאבאלדאווסקי ניסה לפרנס בדוחק את טענת הגמרא שמשנתנו נקטה דרך גוזמה, כשלדעתו, וכפי שעולה בירושלמי הנזכר לעיל, "גוזמא שבפרוכת הוא במה שאמרו 'משמונים ושתים ריבוא היא נעשית'". ואולם עיין י"נ אפשטיין, "מדקדוקי ירושלמי", תרביץ ה (תרצ"ד), עמ' 261, השולל אפשרות זו. וראה י"מ זאבאלדאווסקי, משען מים, ווילנא תרכ"ט, עמ' 18. על אודות זאבאלדאווסקי, איש ביאליסטוק, עיין הכרמל ח (תר"ל), עמ' 51.

³⁶ מימון עבו ס"ט, "גדולה תשובה", המגיד ח (תרכ"ד), גליון 15, עמ' 117. מימון עבו היה תושב אלג'יר.

טקסטואלי מוצק, ומכאן שהזנחתו הנמהרת את הפרשנות התלמודית לא הייתה מוצדקת מעיקרה.³⁷

ז. "אין מאמר תלמודי יוצא מידי פשוטו"

באותה עת ממש שבה התנגחה קבוצת החכמים הנזכרת בעניין הפרוכת שבמסכת שקלים, נשאה ונתנה קבוצת מלומדים אחרת על אודות המשנה במידות, הדנה בגפן הזהב שניצבה בפתח ההיכל. כצפוי עמדה גם הפעם שאלת תוקפה של הפרשנות התלמודית במוקד הדיון הסוער.

ראשיתה של הפרשה במאמר תמים למחצה של משכיל אודיסאי, יעקב שמואל טרכטמן (1831-1925),³⁸ שהופיע בכתב העת "עלי הדס" תחת הכותרת "אשכולות הגפן".³⁹ במאמר שהוקדש כולו לפענוח חידת המשנה במידות לא חתר טרכטמן כלל לערער על פירוש התלמוד. היא הנותנת: מתוך הקצנה מופרזת בפירוש דברי רבא שמשנה זו נשנתה בדרך גוזמה פנה טרכטמן לבאר את המשנה כמשל אלגורי ("כמו שמוכח קצת מדברי רבא"). לשיטתו, הגפן שבמשנה סימלה את כנסת ישראל, ואילו העלים, הגרגרים והאשכולות שנתלו עליה רמזו לאותם מנהגים והנהגות שנסתפחו אליה במשך הדורות. מחשש שהגפן תכרע תחת כובד משאה, עת רבו הענפים על השרשים והעיקרים, נאלצו כוהני הדת ומנהיגי האומה לפנות את אותן תוספות כדי להציל את הגפן, הלוא היא כנסת ישראל, מהסכנה ששיחרה לפתחה. "ועתה אין לנו שום נפקא מינה", סיים טרכטמן, "אם הגפן היה בפועל או רק בחזיון כותב המאמר, כי סוף סוף הכוונה רצויה ומאוד נעלה".

ניסיונו של טרכטמן לבאר את משנת מידות בדרך האלגוריה לא זכה לאהדה מרובה מצד בני דורו, ואף בקרב מי שגילה אהדה למסר הליברלי שנשאה השערתו בכנפיה. לאלו צרמה במיוחד התעלמותו של טרכטמן משלל עדויות היסטוריות על אודות אותה גפן של זהב בכתבי יוסף בן מתתיהו ואחרים, שהצביעו בעליל על מציאות הגפן

³⁷ ר' רפאל נטע רבינוביץ, "דיברו חכמים בלשון הבאי", המגיד ח (תרכ"ד), גליון 15, עמ' 117. ואכן, בדיקת כמה כתבי יד של מדרש שמות רבה מעלה שהגרסה המקורית הייתה "שלש מאות כהנים". כך בכתב יד ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 5977/24 ("ושתים עושין בכל שנה, ו'ג' מאות כהנים היו מטבילין אותה"), בכתב יד אוקספורד, בודליאנה 2335 ("ושתים עושין בכל שנה, ושלש מאות כהנים מטבילין אותה"), ובכתב יד פאריס, הספרייה הלאומית, Heb. 187/15 ("ושתים עושין בכל שנה, שלש מאות כהנים"). על כתבי היד של מדרש שמות רבה עיין א' שנאן, מדרש שמות רבה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 24-28. רלוונטי לענייננו גם א' פינצ'ובר, משנה מסכת שקלים, מהדורה ביקורתית (דיסרטציה), האוניברסיטה העברית תשנ"ח, עמ' 73, המציין שבכל עדי הנוסח של המשנה מצוי במפורש "שלש מאות". ברוב כתבי היד של המשנה מצינו "בכל שנה", אך במיעוטם "בכל שנה ושנה".

³⁸ על יעקב שמואל טרכטמן עיין י' שילדקראוט, על חורבות בסרביה, תל אביב תשי"ד, עמ' 52-56; ח' באר, חבלים, תל אביב 1998, עמ' 295-296, ושם מסורות מופלאות שהילכו אודותיו.

³⁹ י"ש טרכטמן, "אשכולות הגפן", עלי הדס ג (תרכ"ה), עמ' 66-67; הנ"ל, אגדה אחת, אדעסא תר"ל, עמ' 94-95.

בפועל.⁴⁰ בנימה זו העיר בין השאר ישראל ראלל (1830-1893), שנמנה עם משכילי העיר ברודי:

כשם שאין מקרא יוצא מידי פשוטו, כך אין מאמר תלמודי יוצא מידי פשוטו, כשאינו מתנגד לחוקי הטבע או לאמתת ההיסטוריה, והוא הדבר בענין שלפניו, שנתקיימו בו שני תנאים הללו, היינו, שהדבר המסופר אינו נמנע, לא מפאת הטבע, ולא מפאת ההיסטוריה, ואדרבא ההיסטוריה היא מסייעתו.⁴¹

מסקנה רדיקלית משל קודמיו הציג אברהם דוב דובזעוויץ (1843-1900), איש פינסק, אשר תחת רושם ההתנצחות על אודות המשנה במידות פנה לתהות על קנקנה בספרו "המצרף". כרבים אחרים שלל גם דובזעוויץ את השערת טרכטמן שגפן הזהב הנזכרת במשנה לא הייתה אלא משל וחיזיון. אולם בניסיון להמציא עוגן ובסיס היסטורי לכל פרט מדברי המשנה שהלמה את תפיסתו למעשה הביקורת מצא עצמו דובזעוויץ מטיל ספק גם בדברי רבא, שמשנה זו נשנתה בדרך גוזמה:

מה הכריחו לפרש את דברי ר' אליעזר בתורת גוזמא? הכי יפלא בעינינו, אחרי כי נעים לנו לשמוע את מעשה הגפן שהיה של זהב, וכל אחד היה מתנדב עלה או גרגיר וכו', בטח היה עליו משא לעיפה, ומה הוא מן הנמנע שנמנו עליה 'שלש מאות כהנים' לפנותה לפי המפרשים?⁴²

זאת ועוד, בעקבות עיון מעמיק במשנה הגיע דובזעוויץ למסקנה שגפן הזהב לא הייתה אלא מעין קופת צדקה שעליה נמנו או ממנה נהנו כוהנים בכל ימי בית שני. ביסודה גרסה המשנה כי "נמנו עליה שמונים כהנים" ברמזה לשמונים כוהנים גדולים ששימשו במקדש שני ("בשני על ידי שהיו נוטלין בדמים ויש אומרים שהיו הורגין זה

⁴⁰ יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים טו, יא, ג; הנ"ל, מלחמות היהודים ה, ה, ד. ועיין גם: י' פטריך, "גפן הזהב, פתח ההיכל, ותיאורו על גבי מטבעות בר כוכבא", דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, חטיבה ב, כרך ראשון, ירושלים תש"ן, עמ' 8-14.

⁴¹ ישראל ראלל, "גפן של זהב", בתוך: עלי הדס, כוללים מאמרים יקרים מחכמי זמננו וסופרים משכילים הנודעים בארץ, אדעסא תרכ"ה, עמ' 100; ד"א לאנדעסבערג, שם: "רעיון נאה לרוח הזמן... אכן מה שמסופק אם הדברים כמשמען ושהגפן היה על פתחו של היכל בפועל או משל הוא – נפלאתי עליו מאוד"; צב"א, "שימת עין על ספר אגדה אחת", בתוך: הכרמל ח (וילנא, תר"ל), עמ' 242-244, 250-251: "מאמר נפלא הנותן ריח ניחוח בהיכל ספרות התלמוד... כולל רעיון יקר ונפלא העומד ברומו של הרעפארם היהדות, אם כי נאמר בקצר מילין, אך באחת שגה בראה ונסלח לו".

⁴² א"ד דובזעוויץ, ספר המצרף, לצרף ולטהר אגדות חז"ל, אדעסא תרל"א, עמ' 92. על נכונותו לסטות מפירושי התלמוד למשנה בעקבות חבל חכמים שקדמו לו עיין הנ"ל, "ילקוט חדש", בתוך: הבוקר אור ה (ווארשא, תר"מ), עמ' 266-267, ושם: "וגם אני הכותב ניסיתי בזה במשנה במדות".

את זה בכשפים שימשו בו שמונים כהנים"),⁴³ והם שזכו ליהנות מפרותיה. בשל פענוח מוטעה של צורת הקיצור "שמ" סברו האמוראים שהמשנה נתכוונה ל-300 כוהנים (ש"מ = שלוש מאות), ומכאן גם הגיעו למסקנתם נטולת היסוד שמשנתנו נשנתה בדרך גוזמה.⁴⁴

כמעשה משנת הפרוכת כן היה מעשה משנת הגפן. זמן קצר לאחר שהופיע ספרו של דובזעוויץ החלו להישמע דברי ביקורת נגדו, ובכלל זה על פירושו החדשני של דובזעוויץ למשנת מידות. בראש עדת המבקרים ניצב המחנך המלומד יצחק יעקב ויסברג (1840-1904). במוקד ביקורתו הנזעמת ניצבה נכונותו של דובזעוויץ לחלוק על פירושי האמוראים למשנה, עליה לא יכול ויסברג להבליג:

אולי ברצונך לדעת קורא יקר איך בעל המצרף מפרש משניות דלא כהגמרא, ראה נא בשום לב איך הוא מפרש המשנה דמדות... ותראה בלבול דעת של המפרש הזה שלא ראית מימך... עתה הגידו נא באמת בלי משוא פנים, האין זה העזה כלפי חז"ל כי איש כמוהו יחלוק על רבא ויגיד לכל כי הוא היטיב לפרש המשנה דמדות ממנו, בושה וכלימה!⁴⁵

בקביעה זו, סבר כנראה ויסברג, די היה כדי לסתום את הגולל על השערתו המופלגת של דובזעוויץ. על מידת סבירותה של ההשערה כלל לא ניגש ויסברג לתהות.

ת. אחרית דבר

השנים חלפו, ועמן גם העיסוק האינטנסיבי במשניות הנזכרות בעניין הפרוכת וגפן הזהב. והנה, למרות הקסם שבהצעות חכמי המאה ה-19, נתקבלה בקרב חוקרי ספרות חז"ל בזמננו טענת התלמוד, ולפיה משניות אלו נשנו בדרך גוזמה.⁴⁶ השערותיהם המופלגות של החוקרים בדבר נוסחאות קדומות שנשתבשו בשל דרכי קיצור וראשי תיבות אין להן תימוכים בכתבי היד שנתגלו במשך השנים.⁴⁷ מנגד, חיפוש שיטתי

⁴³ ירושלמי יומא לח ע"ג; ויקרא רבה פרשה כא, ט. אכן, בבבלי יומא ט ע"א מצינו: "זה מקדש שני, שעמד ארבע מאות ועשרים שנה, ושמשו בו יותר משלש מאות כהנים!"

⁴⁴ א"ד דובזעוויץ, ספר המצרף (לעיל הערה 42), עמ' 93-94. יש לציין שבניגוד להשערתו של דובזעוויץ בכל עדי הנוסח של משנת מידות מצינו "שלוש מאות". עיין א"ז קאופמן, מסכת מדות, שיחזור נוסח קדום, ירושלים תשנ"א, עמ' 53. על החילוף בין שמונים לשלוש מאות עיין עוד ירושלמי עבודה זרה מא ע"א: "כמן קטל? רבי לעזר בר יוסי אמר: שמונים, רבי יוסי בי רבי בון אמר: שלש מאות", וכן: ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, חלק ג, ברכות פרק ד, ניו יורק תש"א, עמ' 188-189, ובהערה הקודמת.

⁴⁵ יצחק יעקב וייסברג, "כחה של זיפנות", הבוקר אור ו (תרמ"א), עמ' 129. לבקורת נוספת על "המצרף" עיין פ' סמולנסקי, "ידיעת ספרים", השחר ב (תרל"א), עמ' 206-207.

⁴⁶ עיין, למשל, בפירוש ח' אלבק למשניות שקלים, תמיד ומדות הנזכרות; ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה לבבא קמא, ניו יורק תשמ"ח, עמ' 59, הערה 30; ל' גינצבורג, פירושים וחידושים בירושלמי, חלק ג, ברכות פרק ד, ניו יורק תש"א, עמ' 188, ועוד.

⁴⁷ ש' שרביט, "מסורות כתיב וכתובה בספרות התנאים", בלשנות עברית 33-36 (תשנ"ב), עמ' 101-122. בכתבי יד מוקדמים של ספרות חז"ל נדיר למדיי השימוש בדרכי קיצור. קיצורים

בספרות חז"ל מחזק בעליל את התחושה שנפוצים ביותר היו השימוש בדרכי הגזמה והציון למספרים מופלגים. רווח במיוחד המניין "שלוש מאות" למטרות הפרזה הן בספרות התנאית הן ביצירת האמוראים שבאה בעקבותיה.⁴⁸ מסתבר אפוא שגם במשניות שבשקלים ומידות וגם בהקשרים אחרים ננקט מספר זה בדרך ההפלגה בעלמא.⁴⁹ לניסיונות העיקשים של חכמי הדורות לשחזר ולפרש את לשון המשניות הנזכרות פשוטן כמשמען ולהימנעות מלייחס לה שימוש בדרכי גזמה לא היה על מה לסמוך. רגישות לתופעות סגנוניות בלשון חז"ל הייתה חיונית במקרה זה יותר מהיצמדות עיקשת לדברי התנאים ככתבם.

ועדיין בפירושים המתוחכמים שהוצעו למשניות הנדונות אף שלא עמדו במבחן המחקר המודרני אפשר למצוא עדות מרשימה לכמיהתם של חכמים לפענח כל שיג ושיח של התנאים (רמ"ע מפאנו או המהר"ל מפראג) וביטוי להלכי רוח ביקורתיים של חכמים אחרים לבאר את המשנה תוך נאמנות ללשונה (יעב"ץ). בשל גישתם זו ניאותרו חכמים להתנער מפירושי התלמוד על אף סמכותו הבלתי מעורערת (הגר"א) ואף לסבול דברי חרפות וגינויים מצד יריביהם השמרנים (ברד"ח או דובזעוויץ). אך כאמור, למרות כוונתם הרצויה של אותם החכמים לדקדק כבחוט השערה בהבל פיהם של התנאים או שאיפתם שלא לנטות מלשון המשנה ימין ושמאל סטו המלומדים ככלות הכול מ"פשוטה של המשנה". במקרה זה, לכל הפחות, היה בכוחה של חסידות מופלגת מחד גיסא או ביקורתיות מופרזת מאידך גיסא כדי לקלקל את השורה.

שימשו בדרך כלל רק כשמדובר במילים שכיחות (אפי' = אפילו, תל' = תלמוד, שנא' = שנאמר), צירופים נפוצים (א' ע' פ' = אף על פי, ד' א' = דבר אחר, ה'ק'ב'ה' = הקדוש ברוך הוא, ת'ל' = תלמוד לומר), או בשמות של חכמים (יהוש' = יהושע, שמע' = שמעון, וכיוצא בזה), ובדרך כלל אפשר לפענחם בנקל מתוך הקשרם. תודתי נתונה לפרופ' שמא פרידמן שהאיר עיניי בנושא. ועיין י"ש שפיגל, "השימוש בראשי תיבות וקיצורים שאינם שכיחים", ישורון י (תשס"ב), עמ' תתיד-תתל; יא (תשס"ב), עמ' תתקיט-תתקלא; יב (תשס"ג), עמ' תתב-תתיד; יג (תשס"ג), עמ' תתכח-תתמג.⁴⁸ לא בכדי סיפרה האגדה (סנהדרין קו ע"ב = חגיגה טו ע"ב) על אותם סופרים "שהיו שונין שלש מאות הלכות במגדל הפורח באויר", וכמו המגדל הפורח, גם אותן שלוש מאות הלכות לא נאמרו אלא בדרך משל וגזמה.

⁴⁹ על ייחודו של מניין שלוש מאות עיין י' זליגמן, אוצר המספרים, ניו יורק 1942, עמ' 343-344. לצד 28 הופעות של מניין "שלוש מאות" במקרא מציין זליגמן כ-50 הופעות בספרות חז"ל. חיפוש במאגרי מידע ממוחשבים (= פרויקט השו"ת של אוניברסיטת בר אילן) מעלה מספר גדול בהרבה.